

„Ez idő szerint az íráság még nem állás”

Irodalmi karrierépítési keretek a századfordulón, 1908 előtt

WIRÁGH András

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0001-5051-8877

„This time has not been a job to be a writer”: Literary career-building frames at the fin de siècle before 1908

Abstract | This paper tries to designate the main opportunities of career-building of Hungarian writers circa 1900, specifically before 1908, the founding year of journal *Nyugat* ('West'). The basic source for this analysis is a feuilleton by BENEDEK Elek, who was a high-class member of the contemporary literary order. In *Miből élész?* ('How you make a living?') the narrator declares that there are only twenty authors in Hungary who make a living from writing literature. The narrator either lied or could not know the exact condition of literary field since there were hundreds of authors who made a living from selling texts in different genres for newspaper, journals or editors, although they worked as MP's or journalists. The paper presents three modes of literary careers, which had been often interwoven.

The main cultural ideology, the so-called national classicism emphasized the moral and instructional meanings of a cultural object. The cultural-literary system of this ideology was strongly bureaucratic but not authoritative: its top institutions such as the Academy and the literary societies consisted of members, who applied the rules of using articulate literary codes and writing texts in order to strengthen morality. Those who did not or could not countersign this kind of virtual contract could become journalists. Although national classicism also „owned” newspapers, the majority of the press did not have a need to form strong relations with the members of institutions of the ideology, because they were rather operated as enterprises or corporations. Newspapers

* A tanulmány a PD 139076 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült.

gladly gave space for „tolerated“ literary topics such as naturalism or eroticism, because their most important aim was to increase the number of readers, subscribers and advertisers. From 1885 there was another specific way to become a well-known author in Hungary. In this year the Singer and Wolfner Editing House (SW) was founded. SW launched many cheap series of books, journals and a yearly *Almanac* of short stories edited by MIKSZÁTH Kálmán, one of the most important contemporary writers. SW provided serial publishing for his authors in many levels.

The paper presents contemporary examples for the interesting relationship between journalism and literature. The short analysis also tries to measure the „value“ of the members of two important literary societies and tries to compare the results of 1891, 1900 and 1910 censuses about the literary working sector.

Keywords | journalism and literature, fin de siècle, national classicism, Singer and Wolfner Editing House, short stories

Az 1908-as esztendő megkerülhetetlen éve a magyar irodalomtörténetnek, de nem abban az értelemben, ahogyan ezt a hivatalos kánon évtizedeken át hangsúlyozta. Ma már egyértelmű, hogy a modernség elsőként nem a *Nyugat* (vagy a *Holnap*-antológia, illetve a *Vér és arany* című Ady-kötet) megjelenésével „öltött testet” a korabeli irodalmi mezőben, a vonatkozó kutatások pedig azt is bizonyították, hogy a folyóirat első évfolyamában publikáló, később magisztrálissá váló alkotók (akik korántsem csak a legfiatalabb generációból verbuválódtak) már ekkor számtalan fontos publikálási fórummal építettek ki eltérő erősségű kapcsolatokat, ráadásul ezen kapcsolatok java részét 1908 után sem hanyagolták el.¹ Tény, hogy 1908–1909-ben korábról ismeretlen témájú és intenzitású szövegek töltötték meg a honi irodalom diszkurzív terét, de az alapvető protokollok (ideértve például a publikálási szokásokat és szabályokat, a hírlapirodalom és a könyvirodalom piaci alapokon nyugvó működését, illetve a nemzeti klasszicista intézményrendszer szokásrendjét) egészen az első világháborúig változatlanok maradtak. A *Nyugat* elindulásával számos szerző karrierjében történtek kisebb-nagyobb változások, de az irodalom előállításából élő szerzőcsoport lehetőségei általánosságban sem negatív, sem pozitív irányban nem módosultak jelentősen. Ami miatt jelen tanulmányban mégis fontos cezúraként tekintek 1908-ra, az egyrészt a folyóiratnak az egész laphálózatra, így több lépcsőben szerzők nagyobb csoportjaira gyakorolt hatása (az *Élet*, a *Renaissance* és a *Magyar Figyelő*, hogy csak a legjelentősebb fővárosi orgánumokat említsem, feltehetőleg nem indultak volna el a *Nyugat* hiányában), másrészt pedig az ezt megelőző viszonylag „csendes” időszak, amely bár nem volt mentes az intézményrendszerrel és kánonikus alakjaival szembeni kritikától, jobbra a nemzeti klasszicizmus szinte akadálytalan rendszerszintű kiépülésének kedvezett.

Az írókarrierek vizsgálata kapcsán nehezen lehet megkerülni a karrier tényleges mibenlétére vonatkozó kérdést. Hiszen egy karrier végső kimeneteként (praktikus értelemben legnagyobb célkitűzéseiként) az egyes szerzők az általános elismertséget és az egzisztenciális jólétet is megcélozhatták, miközben az ennek érdekében tett vagy ebbe az irányba vezető immateriális-receptív és materiális-piaci események az esetek nagy részében nem feltétlenül fedték egymást. Alapul véve, hogy a szerzők elsődleges céljai a karrier formálódása alatt folyamatosan módosulhattak (ráadásul ezeket a terveket alapvetően determinálhatták a származás, a szocializáció vagy az iskolázottság „klasszikus” faktorai), helyesebb lehet az egyes karrierutakat az erre vonatkozó biográfiai jellegű reflexiók mellett külső, statisztikai és hálózati szempontból is vizsgálni. A karrierök összevetésekor ezenkívül a kanonizációs mintázatok és stratégiák

1 Lásd például KENYERES Zoltán, *Etika és esztétizmus: Tanulmányok a Nyugat koráról* (Budapest: Anonymus Kiadó, 2001). Nem véletlen, hogy az ebben a könyvben olvasható *Nyugat-legendák és az etikai esztétizmus* című tanulmány (149–154) is Ady és Babits műveinek 1990-es évek végén megjelenő kritikai kiadásait (ennek újabb köteteit) tekinti markáns fejleménynek a folyóirattal kapcsolatos toposzok újraértékelésében. Az 1908-as események legújabb áttekintéséhez lásd SZÉNÁSI Zoltán, *Néma városstrom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt* (Budapest: Universitas Kiadó, 2018), 85–116. Fontos kapcsolódó kötetként említhető még: FINTA Gábor, HORVÁTH Zsuzsa, SIPOS Lajos és SZÉNÁSI Zoltán, szerk., *A Nyugat párbeszédei: A magyar irodalmi modernizáció kérdései* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011).

alapvető vakfoltjával is szembesülhetünk, nevezetesen azzal, hogy egy adott kor intézményi körülményeinek, poétikai jellegzetességeinek és diszkurzív szabályainak feltárásakor óhatatlanul egy szűk „korpust” próbálunk segítségül hívni, amely procedura közben szinte csak véletlenszerűen terelődhet a figyelem félperifériás-perifériás alkotókra vagy jelenségekre, mondván, ezek leértékelődésére vagy elfelejtésére releváns okuk lehetett az archivális tapasztalatot átörökítő prominenseknek, illetve az általuk felügyelt tudományos-intézményes mechanizmusoknak. Ahogy a hazai modernség „első hullámához” köthető vizsgálatok nyomán a *Nyugat* egy jó ideig kitakarta az országos sajtóhálózat jelentős részét, úgy a kanonikus szerzők életútjaira koncentrálnak figyelemmel könnyedén szem elől téveszthetők az A-kategóriás szerzőkéhez viszonyítva kevésbé sikeres vagy látványos alternatív stratégiák, amelyekkel nagyjából a kánon peremvidékén helyet foglaló, jobban mondva az idők során ebbe a pozícióba kerülő szerzők éltek.

A századfordulón² az irodalmi karrierépítés szinte alapvető előfeltétele volt a mind határozottabb és látványosabb sajtójelenlét. Ez magában foglalta a hírlapokban és folyóiratokban való publikálás fontosságát, de az egyéb hírlapi és kiadói kapcsolatok révén megvalósuló, főleg tartalmi kivonatokban, hírekben és hirdetésekben való gyakori szereplés fontosságát is. A szerzői név, amit akár írói márkanévnek is nevezhetünk, rendkívül értékessé válhatott, ha a szerző (kezdetben ismeretlen civilként, majd celebritásként) újságdalakra kínálgató események főszereplőjévé vált, vagy éppen egy minimum közepesen intenzív karrierformálás eredményeként egyszerre jelentkezett nevével a különböző orgánumok egyes rovataiban (kitüntetett figyelemmel a tárcarovatra), recenzeált munkái révén a kritikai blokkban, megjelent munkái révén pedig a reklámok között. Könnyű belátni, hogy a különböző kontextusokban megjelenített szerzői név segítségével szinte szenzorikus támadást lehetett indítani az újságot olvasókkal szemben. Az így előálló magas *névérték* küszöbfeltétele volt mind a kritikai elismerésnek, mind az ezt pénzben is ellentételező piaci jelenlétnek, azaz a szerzői *cseréérték* megképződésének.

A jellemző poétikai és tematikai vetületeket illetően 1908-ig a magyar századfordulós irodalmi közeg látszólag meglehetősen homogén volt, és ezt a célképzetet erősíti az is, hogy kevés, a hivatalos ízléssel *élesen szembemenő* és ezt az irányultságot *hosszú éveken át határozottan fenntartó* orgánumot vagy írói csoportosulást találni a korszak palettáján. A fővárosi *napisajtó* képzeletbeli ideológiai skáláján talán csak a szociáldemokrata *Népszava* és a katolikus *Alkotmány* számítottak szélsőséges orgánumoknak (igaz, utóbbi a nemzeti klasszicista ideológiával rokonszenvezett), de még az itt publikáló szerzők számára is adott volt az átjárás a többi hírlapba és folyóiratba. A *Hét*, amely a „modern fordulatot” előkészítő igényes, több évtizeden át megjelenő fórumként vált részévé irodalomtörténeti tudatunknak, egyszerre adott helyet több generáció többféle értékítéletet és poétikai stratégiát applikáló tagjának, de messze állt attól, hogy kártóan és feltűnően támadja vagy provokálja a dualizmus uralkodó értékklomglomerá-

2 A tanulmányban kifejezetten a szűkebb értelemben vett századforduló (és nem a dualizmus) irodalmi intézményrendszerének vizsgálatával foglalkozom, amelynek kezdetét az 1880-as évek közepére teszem.

tumát, a nemzeti klasszicizmust (igaz, a főszerkesztő, Kiss József nem simult bele a nemzeti klasszicizmus és az akadémikus irodalom elvárásrendszerébe). Noha karriertörténeti szempontból nem volt mindegy, hogy valaki a *Népszava*, az *Alkotmány* vagy *A Hét* hasábjain vált ismert alkotóvá, azaz karrierjükben meghatározó aktusnak számítottak a három lap hálózati kapcsolataival kötött együttműködések, ezek a kapcsolatok alapesetben nem jelentettek, nem jelenthettek korlátokat a karrierépítésben – igaz, a hírnév épülésének intenzitására és dinamikájára természetesen hatással lehettek.

A századforduló karrierépítési kereteit egyrészt a nemzeti klasszicizmus intézményes protokolljai, másrészt az ezzel párhuzamosan kiépülő piaci komponensek, a profitorientált irodalmi vállalkozások, a hírlapok, a folyóiratok és a könyvkiadók, illetve ezek hálózati dinamikája biztosították. A főideológia és az irodalmi piac, elég csak a Singer és Wolfner kiadói konszernjének hálózati kapcsolataira gondolni, szoros átfedéseket mutattak, azaz részleges együttműködésük elkerülhetetlen volt, miközben igencsak eltérő alapokon nyugodtak. Míg előbbi a tradicionális (személyes, interperszonális, ismeretségen és megbízhatóságon nyugvó) együttműködések nyomvonalán épült, erősen bürokratikus elvek mentén szerveződött, de nem vonhatta ki magát a sajtópiacról és a kiadói piacról, addig utóbbit a racionális (személytelenebb, jobbra beajánlások vagy hivatalos jelentkezések útján szövődő) együttműködések határozták meg, hierarchiája ebből is adódóan kevésbé volt kötött, és nem volt ráutalva a nemzeti klasszicista intézményrendszerre, lévén tulajdonosi-szponzori köre és az irodalom hivatalos köre között csak részleges átfedések voltak. A bürokratikus szerveződésekben az előrejutás lehetősége egyszerre nyújt motivációt a benne résztvevőknek, és tartja fenn a szerveződés működését.³ Míg az előrejutás, a szó szerint is vehető karrierépítés a piaci kontextusban sem volt ismeretlen, az intézményrendszerben és a sajtóközegben lehetséges „boldogulást” messzemenően megkülönböztette az átlépés lehetősége és a hierarchia kötetlenebb formája. Míg a nemzeti klasszicizmus elvből kizárta a konkurenciát, hiszen érthetően lefektette műfaji, poétikai és tematikai alapelveit, addig a sajtópiac és a könyvkiadók piacán éppen a lehetőségek és irányvonalak multiplikálódásából adódóan volt látszólag korlátlan lehetőség nemcsak az átlépésre, de a párhuzamos narratívák „lefuttatására” is, amennyiben egy-egy szerző akár több, egymással ideológiailag nem túl szoros viszonyban álló napilapnál vagy kiadónál is rendszeresen publikálhatott.

A névérték és a csereérték viszonylatában a századfordulón egyetlen csoport esetében létezett egy, a virtuális maximumhoz képest behúzott határ, mégpedig a nők esetében, akiknek szépirodalmi, sőt újságírói „szerepvállalása” finoman szólva szembement a (patriarchális) társadalmi normával. Míg az 1900 körüli irodalomtörténet szoros viszonyban áll a korszak sajtótörténetével, addig az 1900 körüli női irodalom emancipációtörténeti kontextusba ágyazódik. Sokatmondó adat, hogy az 1900-as népszámlálási adatok szerint országosan kilenc, 1910-ben pedig tizenhárom nő nevezte magát keresőként a 'szerkesztők és hírlapírók' kategóriában. Utóbbi évben már a keresőket és az eltartottakat is mérték: utób-

3 Max Weber nyomán James R. BENIGER, *Az irányítás forradalma: Az információs társadalom technológiái és gazdasági forrásai*, ford. ROHONYI András (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004), 44.

biként jelölte meg magát 431 férfi és 1200 nő ebben a szektorban.⁴ Mindez összecseng azzal a megállapítással, hogy a nők férfiszerep-vállalása (jelen esetben az irodalmi szöveggyárba való belépés) nem járt együtt a hagyományos női szerepek elhagyásával, ráadásul ez a ketős narratíva könnyen eredményezhetett konfliktusokat, szerepzavart is.⁵ Noha korábban elzárt karrierutak (pl. egyetemi tanulmányok) nyíltak meg a nők számára ebben az időszakban, szavazati joggal még nem rendelkeztek, márpedig ez utóbbi állapot szimbolikus értelemben is a kirekesztettség tapasztalatával írható le.

Minden nehézség dacára azonban a nőknek igenis sikerült bejutni a szöveggyárba, igaz, erős korlátozó aktusok közepette. A nemzeti klasszicizmus intézményrendszerének fontosabb szervei közül például csak a Petőfi Társaságot érhették el (a Kisfaludy Társaságnak nem voltak női tagjai, az első női országgyűlési képviselőt 1920-ban, az első női akadémiakust csak 1950-ben választották meg). A Singer és Wolfner *Almanach*jában 1887 és 1907 között 65 szerzőből 11 volt nő, közülük többen a csúcskiadó kizárólagos szerződő felének számítottak. A redakcióban fontossá válhatott a „női kvóta” alkalmazása: így lett szinte minden szerkesztőség tagja egy-egy hölgy, akikből a belső munkatárs szerepkörét ellátva több esetben háztartási vagy szépségápolási rovatok szerkesztői váltak. A nagy napilapok szinte mindegyikének volt női munkatársa és/vagy rovatvezetője, noha a kifejezetten újságírói műfajokhoz (riport, interjú) nehezen engedték őket közel, sőt feladat volt számukra, hogy meggyőzzék majdani főnököket alkalmasságukról.⁶ Sokat elárul a nők irodalmi szerepvállalásával kapcsolatban, hogy Szász Zoltán a *Jövendőben A nőírók ellen* című írásában még 1904-ben is alapvetően „férfi-utánzásnak” tekintette ezt a tevékenységet.⁷

Egy lehetséges karrierút: belépés az irodalmi bürokráciába

Benedek Elek *Miből élsz?* című tárcanovellájának tanulsága szerint 1897-ben még nem lehetett megélni pusztán írásból Magyarországon, igaz, a jól vagy jobban jövedelmező „futó állások” mellett akár ebbe az irányba is megnyílhattak a lehetőségek. Az elbeszélés főszereplő-narrátora, akit a szerző alteregójának is tekinthetünk, a hivatalnoki létformát hozza fel olyan ellenpéldaként, amely, bár megfelelő jövedelmet is biztosít vagy biztosíthat, nélkülözi a „nemesebb ambíciókat” és – a kreativitás hiányában – tulajdonképpen egy egész életen át tartó rabszolgaságnak tekinthető.

4 A forrásokhoz lásd a 35. lábjegyzetet.

5 Visy Beatrix, „Hangyagirls – Margit, Magda, Mária éve: Női sorslehetőségek a századfordulón”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások 2.*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 137–151 (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–reciti, 2016), 138–140.

6 Vö. TÁBORI Kornél, „Női írók és zsurnaliszták”, in *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1912*, szerk. F. SZABADOS Sándor et al., 33–41 (Budapest: Budapesti Újságírók Egyesülete, 1912), 38–41; SÍPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás: Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2004), 155–165.

7 Szász Zoltán, „A nőírók ellen”, *Jövendő* 2, 16. sz. (1904): 10–14, 14.

Kiszabott időben végeznük kiszabott munkát, rabszolga módjára, krajcárig megszabott fizetésért; s az egész életen át mindazt számolgatjuk, mikor kerülünk a VIII-dik fizetési osztályból a hetedikbe s a végén, ha robotos pályánkat befejeztük: mennyi lesz a nyugdíjunk.⁸

Arra már természetesen nem reflektál a szöveg, hogy a szabadfoglalkozású írószág „álma” és a csinovnyiklét „valósága” mint egymás inverzei számos olyan köztes pozíciót és lehetőséget fogtak közre, amelyek közül részletekben több is hordozta a fenti idézetben foglalt jegyek némelyikét.

A századforduló egyik legvonzóbb karriersémája a hírlapíróé volt, de ez sokban hasonlított a hivatalnokéhoz.⁹ A korszak több száz napilapjában a hivatali hierarchia szabályai uralkodtak. Az éjszakai szerkesztők, a könyvatosok átolvasgatói, a parlamenti tudósítók, a bűnügyi riporterek, a rovatvezetők, a segédszerkesztők és a szerkesztők mind-mind fontos részei voltak a gépezetnek, de munkájuk és az ezért járó fizetés is nagyban különbözött.¹⁰ Az egy-egy napilaphoz frissen bekerült munkatárs néha joggal érezhette azt, amit Benedek Elek hivatalnok: kevés fizetségért végezte a napi robotot, és noha tisztában volt a feljebb lépés lehetőségével, ez kevés vigaszt nyújthatott számára a mindennapokban. A másik, lényegesebb allúziója az elbeszélés kiemelt részének az, hogy a századforduló nemzeti klasszicista alapokon nyugvó (különböző csúcstervek – Akadémia, Kisfaludy Társaság, országgyűlés stb. – közötti szoros összefonódásokon és egyértelmű „ideológiai” szempontokon – nemzeti kódok alkalmazása, nevelő célzatú didaktikus poétika stb. – alapuló) intézményrendszere is hasonló bürokratikus elven működött. Ha az irodalmi életben nem is elsősorban az egyik fizetési osztályból a másikba került át az ember, a főideológia mentén huzalozott rendszer előléptetések, jutalmak és ehhez hasonló aktusok segítségével egyengette az írókarriereket. Amennyiben az író szignózta a virtuális szerződést, miszerint publikált szövegeihez a magyar nemzeti irodalmi tradíciókat használja vonalvezetőként, megnőtt az esélye az irodalom „hivatalaiba” (az irodalmi társaságokba és az Akadémiára) való bejutásra, illetve a prominensek által adott jutalmak (kitüntetések, pályadíjak) elnyerésére.

Benedek Elek narrátora a képviselőiséget is olyan futó állásként emlegette, amely a magas bevételekkel és jól jövedelmező kapcsolatokkal kompenzálhatta az írólet csekélyebb pénzügyi hozadékait és az ehhez kapcsolódó szűkebb, belterjesebb hálózatot. Noha 1900 körül még több olyan tagja volt a képviselőháznak, akik íróként, költőként

8 BENEDEK Elek, „Miből élsz?”, *Pesti Napló*, 1897. július 14., 1–2.

9 Rákai Orsolya az újságírói pálya, a tanári pálya, illetve az „igazi” írói pálya hármasságának mentén értelmezte a 20. század eleji irodalmi életpályákat. RÁKAI Orsolya, „A »cudar porkolólab«: Az irodalom »mellékállásainak» kritikái következményei a 20. század elején, *Studia Litteraria* 60, 3-4. sz. (2021): 154–169.

10 Szomaházy egyik írása alapján az 1890-es évek elején a *Pesti Napló* szerkesztősége 32 belső munkatársból állt (míg az újság napról napra történő előállításában összesen 120–150 ember vett részt). Lásd SZOMAHÁZY István, „Újságok és újságírók: A *Pesti Napló* húsvéti mellékletéből”, *Pesti Napló*, 1893. március 30., 2. A húsvéti mellékletben közölt szöveg önálló formátumban is megjelent *Az újság. A hírlapírás műhelyéből* címmel 1893-ban. Ha körülbelül ekkora szerkesztőséggel számolunk az 1893-ban Budapesten megjelenő tizenkét napilap esetében, akkor elmondható, hogy csak a fővárosban, csak újságírással ebben az évben legalább 300 ember foglalkozhatott.

vagy drámaíróként is ismert figurának számítottak, az országgyűlésbe bekerülő író alakja inkább generációs kimenetként, mintsem tényleges karrierállomásként említhető – a 20. század elejétől az ilyen szintű pozícióhalmozás ritkábbá vált. Mindehhez elég ránézni arra, kik alkották 1897 végén a két legfontosabb irodalmi szervezetet, az 1836-ban alapított Kisfaludy Társaság és a negyven évvel később életre hívott Petőfi Társaság névsorát, illetve azt, hogy ebből az illusztris társaságból kik rendelkeztek országgyűlési mandátummal (vagy főrendiházi tagsággal) és akadémiai poszttal.

Bár a Kisfaludy Társaság tagjainak átlagéletkora 1897-ben 49 év volt, a tagok több, mint egyharmada tag volt a Petőfi Társaságban is, körülbelül ugyanennyien voltak már országgyűlési képviselők, vagy éppen ebben az évben is mandátumukat töltötték ki, de a tagok több, mint fele már az akadémiai levelező tagságig is eljutott. A majdnem ötven fős társaságból csupán nyolcan voltak a Kisfaludy Társaság tagjai egyéb tisztséget mellőzve. A csoport 1897-es névsorából a későbbiekben hárman kerültek be a Petőfi Társaságba, heten szereztek mandátumot, és ugyanennyien lettek tagjai az Akadémiának. A Petőfi Társaság tagjainak átlagéletkora jóval magasabb, 63 év volt, ráadásul innen, legalábbis, ha az 1897-ben Kisfaludy Társaságban betöltött tagsággal nem rendelkező szerzőket nézzük, nem nagyon volt továbblépés. Igaz, hogy hatan bekerültek a Kisfaludy Társaságba, de a négy tagból álló országgyűlési képviselői csoport csak egy taggal bővült, és csak ketten lettek akadémikusok. A Petőfi Társaság tagjai jóval visszafogottabb módon vettek részt a dualizmus álláshalmozásában, de az is sokat elárul a csoport szekunder szerepéről, hogy női szerzők csak itt lettek (lehetek) tagok – 1897-ben négy hölgy foglalt helyet a testületben (Beniczkyné Bajza Lenke, Gyarmathy Zsigáné, Kisfaludy Atala és Szabóné Nógáll Janka).

Benedek Elek, aki amellet érvelt, hogy az íráság megfelelő keresetkiegészítés mellett releváns karrierút lehet Magyarországon a 19. század végén, öt éves képviselőség (1887–1892) és egy évtizede tartó szerkesztői munka (*Az Én Újságom*) tapasztalatában fogalmazta meg gondolatait. Filléres gondjai tehát nem lehettek, az anyagi biztonságot (és az irodalmi reputációt) pedig csak növelte az, hogy a *Miből élsz?* megjelenése után három évvel a Kisfaludy Társaság „panteonjába” is beválasztották.

Bizonyos értelemben a bürokratikus jelleg a nemzeti klasszicista „kultúrpolitika” csúciszervei közötti szoros kapcsolatokból is levezethető, de idesorolhatók az irodalmi társaságok és az Akadémia díjai is. Akadémiai nagyjutalmat és az ehhez tartozó Marsubányi-mellékjutalmat a 20. században (1908-ig) Jókai Mór összes munkái és Szász Károly Dante-fordításai nyertek (1901). Díjakat ezeken kívül „nagyobb elbeszélői költeményre” (Nádasdy-jutalom), „hazafias költeményre” (Raskó-jutalom), „hazafias ódára” (Bulyovszky-jutalom), „női eszményeket rajzoló szépirodalmi munkára” (Ormódy-jutalom) adtak ki, de háromféle díjjal (Karátsonyi-jutalom, Teleki-jutalom, Kóczán-jutalom) drámaírókat is kitüntettek. A Péczely-jutalommal hazafias történeti munkákat, 1900-tól regényeket tüntettek ki. A Kisfaludy Társaság pályadíjait is elbeszélő költeményekre, ódákra, tehát a konzervatív-népvezetési irodalomfelfogás fontos műfajainak adták ki.¹¹

11 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet: Tudományos rendszerezés*, 8. köt. (Budapest, Stephaneum Kiadó, 1941), 8:116–120.

Ezek a fontos műfajok testesítették meg a 18–19. század fordulóján önállósodó magyar nyelvű irodalom hagyományfolytonosságát, egyúttal pedig elsőrendű keretként szolgáltak a modern nemzeti klasszicizmus poétikai-tematikai elveihez is.

Ezek az elvek széles körben ismertek voltak, de a Benedek-tárcanovellával egy évben, a *Katolikus Szemlé*ben megjelenő két írás segítségével az a képzeletbeli vörös vonal is megállapítható, amelynek átlépésével az adott szerzők és szövegek könnyen kivívhatták a konzervatív (jelen esetben tradicionalista) körök rosszallását. Pintér Kálmán *Újabb elbeszélő irodalmunk* című tanulmányának bevezetőjében az irodalmi sokszínűsége tett reflexiót követően az irodalmi „alapviszony” három fontos jegyéről olvashatunk. Eszerint az irodalom visszatükrözi 1) az író egyéniségét, világnézetét és művészetét, 2) a kor és a társadalom „képét”, valamint 3) egy-egy író népszerűségén mérhető le az olvasók „erkölcsi és szellemi műveltsége”.¹² Ebbe az alapképletbe természetesen nem fér bele az, ha a szépirodalom, jelen esetben az elbeszélő irodalom csupán szórakoztat, hiszen így nemcsak a visszatükrözés elve sérül, de felmerül a gyanú, hogy az író az olvasói elvárások kielégítését tekinti fő céljának az erkölcsnemesítő tartalmak színrevitele helyett. Pintér ezek után az író fő jelszavaként az igazságot (az igazság előadását), a nevelést (a „nevelő föladat” teljesítését) és a „magyar szellemet” (a kulturális kód teljeskörű és közérthető alkalmazását) jelöli ki. A tanulmány külön fejezetben foglalkozik a naturalizmus „aberrációjával”, ezen belül is Bródy Sándorral, akinél az erkölcsiség leplezetlen megjelenítése látványosan szembe megy a fenti kritériumokkal, Szomaházy Istvánnal, aki, bár igyekszik „magyar ízűvé tenni műveit”, túl felszínesen és az igazságot megkerülve ír, illetve Petelei Istvánnal, akit Pintér a naturalizmust hajhászó feltűnősködés miatt marasztal el. Beniczky Bajza Lenkénél a vallásosság, Szabóné Nogáll Jankánál pedig a „magyaros, választékos és jellemzetes stílus” billenti át az írásművészetet a dicsérhető oldalra, de Pintér általánosságban is inkább a nőírókban látja a kortárs prózairodalom „tisztességének megmentését”. Bartha József *Szépirodalmi lapjaink erkölcsi iránya* című tanulmánya a Pintérével megegyező okokban látta a „jelenkori szépirodalmi félszeg irányát”: „rontja az erkölcsöt s meghamisítja a műízlést”, ebben pedig főleg a józan ítélőképességgel még nem rendelkező fiatalabb olvasóközönség körében válthat ki kellemetlen következményeket.¹³ Bartha szerint a legnagyobb problémát az érzéki gyönyörködtetés, azaz az olvasóközönségnek való megfelelés primátusa okozza, amely ráadásul az erkölcsiség teljes kizárását eredményezi. Ennek kapcsán még Pintér Kálmánnal is vitatkozik, amennyiben a korábban idézett tanulmány szerzője optimistán viszonyul az új, erkölcstelen irányhoz, hiszen ennek intenzitását nem értékeli kellőképpen veszélyesnek – Bartha szerint a helyzet sokkal több félelemre adhat okot, hiszen az irodalomban csupán szórakoztatást kereső közönség létszáma egyre növekszik, így egyre több, irodalmat közlő vagy színre vivő közeg módosítja eszerint irodalmi kínálatát. Hosszú idézetjegyzékében, noha a passzusok beazonosíthatók, nevek nem szerepelnek, de a folyóiratokat egyértelműen két csoportba sorolja: míg a *Jelenkort*, a *Magyar Szemlé*t és a *Vasárnapi Újságot* nem illetheti kritika a káros „realiz-

12 PINTÉR Kálmán, „Újabb elbeszélő irodalmunk”, *Katolikus Szemle* 11, 2. sz. (1897): 230–273, 230.

13 BARTHA József, „Szépirodalmi lapjaink erkölcsi iránya”, *Katolikus Szemle* 11, 4. sz. (1897): 629–661, 629.

mussal” vagy „zolaizmussal” (tulajdonképpen a naturalizmussal) kapcsolatban, addig *A Hét*, a *Magyar Génius*, az *Ország-Világ* és az *Új Idők* gyakorta ad helyet erkölcstelen és ízléstelen szövegeknek. Összefoglalva: Pintér néhány szerző, Bartha pedig idézetek segítségével amellelt érvelt 1897-ben, hogy a tanító-nevelő célzat és a magyar nemzeti „kódok” érthető alkalmazásán nyugszik a jó irodalom, amelyre a legnagyobb veszélyt a külföldről importált naturalizmus jelenti, főleg, hogy ez egyre népszerűbbé válik.¹⁴

Mint azt fentebb már említettem, a nemzeti klasszicizmus nem „kerülhette ki” az irodalmi piac rendszerét, viszont a piaci rendszer – elméletileg – nélkülözhetetlen a nemzeti klasszicizmust: a nemzeti klasszicizmus ugyanis a piaci szegmens összes hasonló képviselőjéhez hasonlóan rá volt utalva a sajtó- és kiadói hálózatra, azaz napilapok, folyóiratok és könyvek útján kellett terjesztenie „ideológiáját”, miközben egy napilapnak, folyóiratnak vagy kiadónak nem feltétlenül kellett nemzeti klasszicista témákat és alkotókat preferálnia/foglalkoztatnia. Ezen a ponton mindez kiegészíthető azzal, hogy míg a nemzeti klasszicizmus, legalábbis kezdetben, az 1880-as évek elején par excellence idegen kulturális kódként, sőt az otthonossal teljesen összeférhetetlen kódként határozta meg a naturalizmust, addig a piaci struktúra, lévén olvasóiból élt, extra affinitást lehelte az ilyen jellegű szövegek publikálásában, hiszen ezek népszerűsége a „tiltott gyümölcs” logikája nyomán egyre emelkedett. A poétikai-tematikai ellentétek mellett azonban volt egy alapvetően mediális jellegű ellentét is, amelyet alapvetően az „akadémikus” magasirodalom ellentétéként (alantas vagy alantasabb irodalomként, ponyvaként, túlnyomórészt „csak” piaci-olvasói igényeket kielégítő szövegkorpuszként) értékelt tárcairodalom generált. Ebben a diszkurzív felállásban rajzolódott ki látványosan a nemzeti klasszicizmus és a sajtórendszer irodalomfelfogása közötti áthidalhatatlan szakadék.

Egy megkerülhetetlen karrierút: író-újságíróvá válás

Nem kisebb szaktekintély, mint a Kisfaludy Társaság elnöke és az Akadémia főideológusa, Gyulai Pál tartott beszédet *A tárcaelbeszélésekről* 1898 elején a társaság ülésén.¹⁵ Problémáját nem a műfaj meglétében, hanem túltengésében látta, ezen belül is leginkább abban, hogy a hírlapok tárcarovatái az egyrészes elbeszélések javára mellőzik a

14 *A Katolikus Szemle* idézett írásainak véleménye és hangütése természetesen nem az általános képet tükrözte. Jelen tanulmányban mindennek kifejtésére nem vállalkozhatok, de az 1900 körüli magyar irodalmi erőter nem egyszerűsíthető le pusztán a nemzeti klasszicista ideológiát pártoló és ellenzők táboraira. Róna Béla *Igazságtalan könyv* címmel közölt kritikát Pintér írásáról, amelyben mélységesen elmarasztalta a szerző szüklátókörűségét és szigorát, ellenpéldaként pedig a nem éppen szabadszellelmű irodalomfelfogásáról híres Beöthyt hozza szóba, aki *A magyar irodalom kistükre* című munkájában jóval megengedőbb volt a kortárs irodalommal szemben. Lásd RÓNA Béla, „Igazságtalan könyv”, *Fővárosi Lapok*, 1897. május 23., 3–4. A korszak irodalmi irányainak egyik lehetséges differenciálásához lásd SZÉNÁSI, *Néma városstrom...*, 14–16.

15 Gyulainak nem ez volt az első ilyen, hírlapirodalom elleni kirohanása, a megelőző évek elnöki megnyitóiban rendszeresen foglalkozott a problémával, de hírlapokkal kapcsolatos kritikai tevékenysége régebből is ismeretes. Ez utóbbihoz lásd például SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór* (Pozsony: Kalligram, 2010), 242–246.

hosszabb szövegek, valamint a folytatásos regények közlését.¹⁶ A szerkesztők fő célja ezzel a változatosság, illetve – mindezt Gyulai nem mondja ki nyíltan, de – ezen keresztül az olvasói-előfizetői létszám megemlése, miközben a tárcanovella a szűk keretek miatt tulajdonképpen megakadályozza a „valódi beszély” kibontakozását, így ahelyett, hogy egy új műfaj megszületését ünnepelhetnénk benne (ahogy ezt a sajtó képviselői állítják), tulajdonképpen a próza fejlődését akadályozza.¹⁷ Jelen kutatási irány szempontjából az írás legérdekesebb része azonban Gyulai írókarrierre vonatkozó reflexiója, illetve pályatanácsadási betétje:

A kezdő író ilyennel kezdi pályáját, hogy bejuthasson valamely lap tárcájába, a már neves írók örömeit szerződnék a szerkesztőkkel ilyenek írására, mert kevesebb fáradsággal több tiszteletdíjat nyernek tőlük, mint nyernének, ha beszélyeket vagy éppen regényt írnának, így szorulnak háttérbe a valódi beszély különböző fajtái, éppen, mint ezelőtt harmincnégy évvel a dal miatt a lírai költészet más fajtái, különösen az óda és elégia. [...] az írók mintegy arra kényszerülnek, hogy aprópénzre váltsák föl tehetségüket s aranyak helyett rézkrajccárral szolgáljanak a közönségnek. [...] Azonban az írók önértetének is ébrednie kell a szerkesztők és kiadók önkénye ellen. A kezdő íróknak minden irodalomban sanyarú éveket kell átélniük, amíg kivívják magukat. De küzdelmük ne legyen egyoldalú, éppen azért kár majdnem kizáróan a napilapokra támaszkodniuk; vannak heti és havi folyóiratok is, ahol hosszabb műveket is közölhetnek. Az irodalmi társaságok pályázatait is nyitva állnak előttük s egy-egy jutalmazott pályamű anyagilag is segíthet rajtuk. A neves írók már szabadabban mozoghatnak s mérsékelhetik a szerkesztők és kiadók követeléseit. Az író becsülje meg tollát, ha azt kívánja, hogy a közönség s az utókor is megbecsülje. Elődjaink, azok a nagy tehetségű és hatású férfiak, akik társaságunkat alapították, sanyarúbb körülmények között nőttek föl s mégis mily nyomokat hagytak.¹⁸

Gyulai egy, a századfordulótól teljesen különböző, ezzel összehasonlíthatatlan mediális és piaci viszonyokat „működtető” közegben szocializálódott. Bármilyen jól is hangzik a dalköltészetet és tárcairodalmat egymásra rímeltető analógiája, tágabb kontextusban hibás a pályájukat az 1848–1849-es szabadságharc környékén, valamint a dualizmus harmadik évtizedében indító szerzők lehetőségeinek összehasonlítása. Mintha Gyulai megfeledezett volna arról, hogy a hírlapírói pálya minden ismert és ismeretlen akadálya ellenére akár vonzó karriermodell is lehetett, ahogyan azt is szem elől tévesztette, hogy a tömegtájékoztató primer médiumának, a hírlapnak a „csatolmányaiként” a szépirodalmi tartalom könnyebben és gyorsabban találhatta meg olvasóközönségét, ráadásul az előfizetői rendszer és a postai szolgáltatások ugrásszerű fejlődésének köszönhetően jóval több olvasóhoz juthatott el, mint a könyvirodalom (periodicitása révén

16 GYULAI Pál, „A tárcaelbeszélésekről”, *Budapesti Szemle* 255 (1898): 443–448, 444.

17 Uo., 445–446. Beöthy Zsolt erről éppen ellenkezőleg vélekedett: „A rendkívüli lendületet vett sajtó a politikai s különösen a társaséleti tárcát is kedvelt és gazdagon művelt műfajjá fejlesztette.” BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistükré* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1896), 179.

18 GYULAI, „A tárcaelbeszélésekről...”, 447–448.

pedig a folyóiratok hatását is túlszárnyalhatta). Gyulai pontosan regisztrálta a hírlapirodalom sajátosságait, de szigorúan kétszertatú irodalomfelfogásában szükségképpen leértékelték ennek lehetséges esztétikai súlyát.

A kanonikus szerzők pályakezdéséről hozzáférhető információk azt mutatják, hogy Gyulainak a kezdeti „sanyarú évekről” adott reflexiója sem állja meg a helyét, miközben a folyóiratokkal és a különböző „pénzosztó szervekkel” kialakítható kapcsolatot erősen hátráltathatta a kiszámíthatatlanságból adódó kockázat. A hírlapok ellenben biztosíthatták a folytonosságot (a publikálás szerialitását) és így a megbízható egzisztenciális alap megteremtését, amely mellé így ráadásul alternatívaként kínálhatta magát a folyóiratokban való jelenlét is. Gyulai valószínűleg eltúlozta a szerkesztői-kiadói követelések mértékét is – mindez a nemzeti klasszicizmus alapkarakterét és a pályadíjak kritériumait elnézve legalább akkora mértékben volt jelen abban a közegben, amelybe a tárcaírásba belefásult írókat csábította volna.

A könyvirodalom és a hírlapirodalom viszonya, bármennyire is vonzó ez a Gyulai és a *Katolikus Szemle* szerzői által felvetett javaslat, nem redukálható kizáró ellentétre. Ehelyett a két „műfaj” hibridizációval írható le az 1900 körül aktív szerzők kapcsolatépítése és irodalmi életben való forgolódása, lévén egzisztenciális szempontból éppen annyira megkerülhetetlen volt a hírlapi jelenlét, mint a kritikai diskurzus és a kiadói kapcsolatok szempontjából a másik szegmens. Ugyanakkor az „íróság” és az „újságíróság”, valamint a hírlapban és a könyvben megjelenő irodalom összefüggéseit firtató, folyamatosan bővülő korabeli szakirodalomban rendszeresen egybefolytak a poétikai jegyekre és az intézményes jellegzetességekre, az írói pályalehetőségekre vonatkozó érvek és ellenérvek. A tanulmány időhatárán néhány évvel túllépő – és óhatatlanul felületes – áttekintés azt mutatja, hogy az íróársadalom szinte egyöntetűen elismerte 1) a sajtónak az irodalomra (ennek poétikai vetületeire) gyakorolt hatását, valamint 2) az „elkerülhetetlen rossz”, azaz az irodalom piacodásából eredő irányítási válságtünet, a tömegtermelés vagy túltermelés tényét.

A pusztán négy számot megélt, Ambrus Zoltán társszerkesztésében megjelenő *Új Magyar Szemle* első számában kapott helyet Salgó Ernő *Irodalom és újságírás* című tanulmánya, amelyben az író és az irodalom széles hírlapközeg indukálta változásairól olvashatunk. Salgó morfológiai változásként tekint az írás piaci alapú kvalifikációjára, professzionalizálódására, amely során az újságírás, mint egy „céhrendszer”, „közörszabja az írói jelmezt és szervezi az irodalmat”. Fiziológiai változásként veszi számításba az írók „társadalmi kondíciójának” módosulását. Mivel a hírlapközegben legalább annyira fontos a mesterségbeli gyakorlat, mint a tehetség, sok olyan ember vált íróvá (is), akinek eleinte ilyen motivációi nem voltak. Azaz beszippantotta őket a médium. Salgó szerint ezek a változások jelentősen átalakították az alapformákat, hiszen az átfogó eszmét az ötlet, a kompozíciót a „szimplaság” váltotta fel, de ezek nem szükségszerűen vezetnek rossz és hamis irodalomhoz. Sőt, záró véleménye az, hogy a modern ember „teljesebben megtalálhatja” magát ebben a zaklatott irodalmi térben.¹⁹

19 SALGÓ Ernő, „Irodalom és újságírás”, *Új Magyar Szemle* 1, 1. sz. (1900): 137–145.

Bár szinte mindegyikük egyszerre dolgozott hírlapoknak, folyóiratoknak és könyvkiadóknak, az ezt követő években a századforduló számos szerzője regisztrálta az újság irodalomra nézve káros hatásait, ezzel összefüggésben pedig az írók munkakényszerét, sőt 1907-ben még az a nézet is tartotta magát, hogy „politika útján lehet a legnagyobb magyar íróvá lenni, és a legnagyobb magyar író politika nélkül egész életében koldus marad, népszerűtlen”.²⁰ E sorok megfogalmazója két évvel korábban már kifejtette véleményét arról, hogy a sajtó, lévén a kortárs írók ezen kívül nem boldogulhatnak, tulajdonképpen elnyelte az irodalmat: a tárcanovella, a színházi kritika és az „újságregény” (a folytatásos regény) is a „gyors termelés szörnyszülöttjeinek” tekinthető, hiszen a hírlap mediális jellegéből adódóan kidolgozatlanok, jobban mondva nem tarthatók hazamosabb ideig magas színvonalon.²¹ Ambrus Zoltán elgondolásában mindezek a károk általánosságban eltörpülnek a hírlap egyértelműen pozitívnak értékelt következményei, például az olvasóközönség kiszélesítése és irodalomra való kondicionálása mellett. Szini általánosítónak tűnő véleményével szemben Ambrus hírlapírás és szépírás egyéneként eltérő jellegére figyelmeztet, kiemelve azt is, hogy maguk a kiadók is szűrőként tekintettek a megjelentetni kívánt szerzők hírlapírói munkásságára, illetve az ezáltal szerzett ismertségre.²² Szerinte is tagadhatatlan, hogy a hírlapkultúra sok szempontból sérti az irodalom és az írói társadalom alapvető érdekeit, de az esetek jelentős részében az olvasók szélesebb körű megszólításából fakadó, igaz, csak később forintosítható következmények mérsékelhetik vagy kiegyensúlyozhatják ezt a hátrányt.

Schöpflin Aladár *A magyar író* című 1908-as tanulmánya²³ tűpontos anamnézise a századfordulós újságírókultúra társadalomtörténeti okainak és poétikai következményeinek. Schöpflin szerint a kiegyezéstől az 1880-as évekig a legjobb írókat elszippkálták az állami intézmények, belőlük lettek azok, akik megvetőleg néztek a következő írógeneráció tagjaira, akik kényszerből a sajtó keretei között bontakoztatták ki irodalmi tevékenységüket. Az előbbi csoport, akiknek tagjaiból a „hivatalos irodalmi körök” megmondóemberei is kikerültek, joggal szajkózzák a magyar irodalom Arany utáni hanyatlástörténetének toposzát, hiszen a hírlapok hasábjain íródó szépirodalomban a tömegtermelés olyan jegyeit látják, mint a közönségizléshez való törleszkedés, a saját ötletek hiányában a külföldi minták másolása, illetve a „kávéházi perspektíva” felületessége. Ebben a perspektívában az irodalom színvonalosése mögött „a megélhetés kényszere áll, mely a legnagyobb tehetséget is könnyen irodalmi iparossá alacsonyíthatja”.²⁴ A szerkesztőségi asztal mögött görnyedező íróember falanszteri víziójával szemben Palágyi Lajos három évvel később jóval megengedőbb álláspontot képviselt a modern hírlapirodalommal szemben, igaz, gondolatmenete nélkülözte a társadalmi ve-

20 SZINI Gyula, „Újságírók”, *A Hét* 18, 16. sz. (1907): 257–258.

21 SZINI Gyula, „Irodalom és újságírás”, *Figyelő* 1, 1. sz. (1905): 3–6. (Az írást még ebben az évben utánközlölte a *Politikai Hetiszemle és A Fáklya*. Bekerült a *Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-es Almanachjába* is.)

22 AMBRUS Zoltán, „Irodalom és újságírás”, in *Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja az 1910. évré, szerk. SZERDAHELYI Sándor* (Budapest: Budapesti Újságírók Egyesülete, 1910), 3–28. (Az írás eredetileg a *Szerda* első évfolyamának első számában jelent meg 1906-ban.)

23 SCHÖPFLIN Aladár, „A magyar író”, *Nyugat* 1, 21. sz. (1908): 310–315.

24 SZAJBÉLY Mihály, „Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]”, *Vár Ucca Tizenhét* 1, 1. sz. (1993), 81–90, 83.

tületet. Schöpflinnel egyetértésben hangsúlyozta a „túltermelés” általános színvonalra gyakorolt hatását, de tőle eltérően felhívta a figyelmet arra, hogy a könyvirodalom maga is nagyrészt a hírlapirodalom *outputja*, lévén a könyvek jelentős része először hírlapokban publikált írásokat tartalmaz. Miközben implicit módon Palágyi is a szépírodalom sajtóból való „kivonódásában” látja a megoldást, addig nála ennek előfeltétele az „irodalmi heti és havi vállalatok” (azaz a folyóiratok) megsokszorozódása lenne.²⁵

Bizonyos tekintetben sem Schöpflin, sem Palágyi nem tekinthetők olyan autentikus szerzőknek, akik a folyamatokról „generációs érvénnyel”, ráadásul a hírlapközeg kontextusából tudósíthattak volna. Előbbinek éppen a Palágyi által hiányolt „vállalatok” (a *Vasárnapi Újság*, a *Huszadik Század* és a *Nyugat*) teremtették meg megélhetési feltételeit, utóbbi viszont a „modernekek” mögött járt néhány lépéssel: művészetszemléletét és poétikáját Ady helyett Vajda, indulását pedig a nagy napilapok helyett a reformkori divatlapok utódjai, az *Ország-Világhoz* és *Képes Családi Lapokhoz* hasonló családi-társasági lapok határozták meg.

Biró Lajos sokkal inkább nevezhető autentikus adatközlőnek, noha az ő elképzelésében az írók (és ezzel a romantika) redakciókból való kiszorulása tulajdonképpen küszöbön álló, elkerülhetetlen, az újságírás evolúciójába tartozó fejlemény. Az érthető, hogy az írók helyét feltöltő újságírók térnyerésével a hírlap jobban elláthatja bizonyos funkcióit, hiszen a hírgyártáshoz képzett szakemberek belépésével a tájékoztatás sebessége, minősége és közönségbefolyásoló ereje is fejlődhet, de azt Biró sem magyarázza meg, miért tenne jót az irodalomnak ez a fejlemény.²⁶ Hacsak nem arra gondolt, hogy az újságírói robottól mentesülő szépíró értékesebb alkotásokat hozhat létre – ez a vízió divatosnak (és logikusnak) számított az időszakban, de teljesen szembement a rendszer működésével.

Molnár Ferenc (Az *Érdekes Újság Dekameronjáról* írott) 1913-as recenziójában szépírói, ha úgy tetszik, tárcanovella-írói szempontból tekint vissza írók és újságírók viszonyára, és ha az üde-optimista hangnem magyarázható is azzal, hogy egy fővárosi napilap karácsonyi mellékletében publikálta írását, megfigyelései részben összecsengenek kortársai fenti reflexióival. Míg elismeri az újságírói professzió kényszerét („a legutóbb eltelt huszonöt évben minden írónak újságot kellett írnia, ha nem akarta, hogy fölkojjék az álla”),²⁷ sőt, bejelenti, bár bizonyítékokkal nem nagyon támasztja alá szépírás és újságírás tényleges elválását, egy abszolút *win-win* szituációt vázol fel. Az írók újságírásban való szerepvállalása miatt ugyanis nemcsak a lapszámok színvonala ugrott meg jelentősen, de kikristályosodott a novella műfaja is. Molnárnál nincs szó színvonalasésről, könyvirodalommal szembeni ellenállásról és megoldási javaslatokról. Schöpflinnel ellentétben és Palágyival összhangban arról van szó a szövegben, hogy a novellaszorozatokért igenis fizettek a könyvkiadók, sőt, a Jókai és Beniczkyne

25 PALÁGYI Lajos, „Szépírodalom és sajtó”, *Magyar Nemzet*, 1911. március 29., 1–2.

26 BIRÓ Lajos, „A sajtó lélektanához II.”, *Huszadik Század* 9, 4. sz. (1908): 435–448, 439.

27 MOLNÁR Ferenc, „Karácsonyi krónika”, *Pesti Hírlap*, 1913. december 25., 33.

Bajza Lenke által „uralt” regényműfaj mellett ez volt az írók egyetlen kiútja a sajtóból a könyv olvasó közönség felé.²⁸

Abban tehát szinte mindegyik idézett szerző egyetértett, hogy az irodalmat a századfordulón bekebelezte az újságírás, ennek pedig mélyreható poétikai következményei voltak, igaz, ez utóbbiakra néhányan (azok, akik a kissé kaotikus állapotokban éppen a modernség tendenciáit véltek felfedezni) elnézőbben reflektáltak.²⁹ Nagyjából megegyeztek az álláspontok a kiszélesedő közönség kiszolgálásának ambivalens helyzetével is. Az összkép azt mutatja, hogy a századfordulós könyvirodalom és hírlapirodalom között sem húzódott olyan éles határ, mint ezt egyesek vizionálták – az írók „árfolyamainak” mozgását egyszerre határozta meg a megélhetési közeg, a sajtó, illetve a könyv. A századfordulón az írói karriereket alapvetően ez a két médium, illetve az ezek által felkínált játéktérben való mozgás határozta meg. A Bíró által vázolt szerkesztőségi romantika is csak azért szűnhetett meg 1914-től, mert az író-újságírók egy része (köztük Bíró is) a *k. u. k. Kriegspressequartier*, a Sajtóhadiszállás kiküldött munkatársa lett, a világháborús vészhelyzetben pedig az esztétikai jellegű szórakoztatás kárára megnőtt a hírlapok tájékoztató- és kötelező propagandafeladatának szerepe. A tárcanovellák és folytatásos regények helyét jórészt háborús táviratok, térképek és áldozatlisták vették át.

Kérdéses, volt-e olyan szerző a századfordulón, aki teljesen feladta volna a hírlapi jelenlétet, de az bizonyos, hogy a helyzet ilyen tekintetben kevésbé változott meg 1908-at követően. A dualizmus korai szakaszában szocializálódó írófigurák többségének karrierje a Szabély Mihály által újság[ot]író [író]knak nevezett figurák ideális közege, a hírlap oldalain épült. Nem kellett feltétlenül „teljesértékű” újságíróvá (azaz vezércikkek, publicisztikák, hírfjek és riportok „előállítóivá”) válnia a hírlapokban közreműködő szerzőknek, de munkásságuk óhatatlanul az újságcikkek és a hírlap mediális sajátosságának, a gyors felejtésnek az áldozatává vált. Csakis kifejezetten szépirodalom előállításából kevesen éltek meg a korban, és ők is csak úgy maradhattak fenn, ha szövegeiket kimenekítették a hírlapból (de kötetek összeállítása és a kiadóval folytatott tárgyalások közben is szakadatlanul gyártották a tartalmat a hírlapolvasók számára). Adódott azonban egy speciális alternatíva is, nevezetesen az irodalomtól látszólag távol álló területeken biztosítani az egzisztenciát, amely aztán megfelelő kondíciókat szolgáltathat a szépírói ambíciók teljes kibontakoztatásához. Mindez, mint fentebb láthattuk, 1900 körül korántsem volt annyira magától értetődő karrierút, mint a korábbi

28 Lengyel Imre Zsolt egy, a közelmúltban és a jelen dolgozat készítésének utolsó fázisában megjelent tanulmányában további korabeli reflexiók olvashatók a századforduló hírlapokkal és hírlapirodalommal kapcsolatos piaci viszonyairól, az irodalom fogyasztásának-fogyaszthatóságának modern tendenciáiról, illetve ezen tendenciák „inherens ellentmondásairól”. A szerző mindezzel amellől érvel, hogy a századforduló ideológiai bináris oppozíciójával (nemzeti klasszicista vs. modern) kapcsolatban egy, a sajtó működésére és a piaci struktúrára vetett élesebb pillantással nyerhető ki egy relevánsabb nézőpont. Felhasznált forrásaink sok esetben hasonlóak, és úgy érzem, következtetéseink, bár a vizsgálat alapját más és más előfeltevések képezik, kimondva kimondatlanul nagyjából megegyeznek. LENGYEL Imre Zsolt, „Újságírás, közönség, irodalom: Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa a piacodással kapcsolatos dilemmák kontextusában”, *Irodalomtörténet* 103 (2022): 15–36.

29 Írás és újságírás viszonyához az újságírás oldaláról lásd SIPOS, *A politikai újságírás...*, 133–148.

generációk esetében, de nem volt példa nélküli. Igaz, a szépirodalmi karrierfikciók jóval gyakrabban alkalmazták ezt a modellt.

Bródy Sándor *A nap lovagja* (1902) és Herczeg Ferenc *Andor és András* (1903) című regényeiben nem sok babér terem a szépiróknak, viszont annál több azoknak a motívált és törtető alakoknak, akik az újságírás felkínálta kapcsolatépítés útján – írói ambícióikat félretéve – a felsőbb körök kegyeihez próbálnak közelebb férközni. Asztalos Aurél, a Bródy-regény főszereplője akadémiai pályadíjjal rendelkező író-újságíró, aki egyszerre kíván ünnepelet író, nagy példányszámú lap főszerkesztője és vagyonos ember lenni. Őt leginkább a pozíciójából fakadó átmenetiség és tervezhetetlenség aggasztja.³⁰ Vele szemben Gombos Andor, az *Andor és András* egyik címszereplője már lett írói álmairól, és jobb híján Kapuváry András költői karrierjét próbálja egyengetni – végeredményben sikertelenül. A regények hasonló fordulatokon keresztül juttatják el főhősüket a bukáshoz (Bródynál ténylegesen, Herczegnél az esetleges újrakezdés ígéretével), és ha létezik a regényeknek megszívlelendő jótanácsa, az a „pozíciós újságíróság”, amely a hírlap mint „gyakorlati vállalkozás” elvén nyugszik, beleértve ebbe a közönség kegyeinek állandó és elvtelen keresését.³¹ Pakots József *Egy karrier története* című regényéből (1907) már teljesen hiányzik az „íróság” karriermozganata: a főhős, Kondor Jenő országgyűlési tudósítóból szerkesztővé, laptulajdonossá, majd képviselővé és multimilliomossá válik. A folytatásokban a *Pesti Napló*ban megjelenő, majd könyvként Dick Manó gondozásában napvilágot látott *Doktor Senki* (1917) hasonló történetet mesél el, mint Pakots szövege, de Gábor Andor regénye némileg realizisztikusabban, fantasztikus túlzásoktól mentesen kíséri végig egy ember (ezúttal bukással végződő) pályafutását. A sajtónak (és a sajtó hatalmának) a *Doktor Senki*ben nagyobb szerep jut, mint Pakots regényében, ezt szimbolikusan a záró jelenet is tanúsítja, amelyben a közlőny szedői tanakodnak azon, honnan is indult a frissen miniszteriumi államtitkárrá kinevezett Schenk I. János, miközben a férfi éppen életét veszti. Sőt, a regény első harmadában, amikor a *Függetlenség* szerkesztője körbevezeti ifjú kollégáját a redakcióban és a nyomdában, az olvasó meglehetősen részletes képet kaphat a napilap előállításának háttértrükkjeiről, a lapzárta nehézségeiről, valamint a nyomdai tolvajnyelvről. Ezen felül Gábor Andor regénye valóságreferenciáival talán Bródy, Herczeg és Pakots regényein is túlnő. Egy helyen a szerkesztőség költője tagadja meg a riportírást azzal, hogy ő már kvázi-befutott irodalmi figuraként nem alacsonyodhat le a sajtórabszolgá szintjére, mivel egy elbeszélő költeményét ekkoriban *A Hét* közölte folytatásokban, még a nyitányban pedig a *Függetlenség* tulajdonosa azzal próbálja elhajtani Schenket, hogy verseit inkább az *Új Időkhöz* vigye.

30 Vö. HAJDU Péter, „Egy majdnem-karrier-történet: Bródy Sándor: *A nap lovagja*”, in *Értelmiségi karrier-történetek, kapcsolathálók, írócsoporthatóságok* [1.], szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 167–174 (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–Reciti Kiadó, 2014), 169–170.

31 BRÓDY Sándor, *A nap lovagja* (Budapest: Franklin Kiadó, 1906), 159–160.

Ha kezdő íróból A-kategóriás sztáríróvá váló szereplőkkel nem is találkozhatunk a kor-
szak vezető alkotóinak itt bemutatott munkáiban, a számtalan reprezentált lehetőség-
feltétel egy dologgal kapcsolatban biztosan meggyőző érveket állít: a származástól, a
szocializációtól és a kapcsolatépítéstől függetlenül az irodalmi piac többféle potenciá-
lis karrierutat biztosított az egzisztenciájukat elsősorban írásból megteremteni kívánó
figuráknak. Az erre irányuló tevékenység szinte követhetetlen diverzifikációját első-
sorban az országszerte gombamód megszaporodó hírlapok és folyóiratok eredményez-
ték. A kiegyezéskor már létező, illetve ennek holdudvarában induló napilapok (*Pesti
Napló, Egyetértés, Pesti Hírlap* stb.) mellé sorakozott fel – a teljesség igénye nélkül – az
1880-as években a *Népszava* és a *Budapesti Hírlap*, az 1890-as években a *Magyar Hírlap*,
a *Magyarország*, az *Alkotmány*, a *Budapesti Napló*, a 20. század első évtizedében pedig a
Független Magyarország, *A Polgár*, majd *Az Est* és a *Világ*. A *Nyugat* elindulása előtt a lap
előzményeiként kezelt, többnyire rövid életű próbálkozásokon (az Osvát szerkesztésé-
ben megjelenő *Magyar Génius*, *Figyelő, Szerda*) túl elindult Bródy Sándor igényes vál-
lalkozása, a *Jövendő* vagy a képes magazinok műfajában sikersztoriként elkönnyvelhető
Tolnai Világlapja, valamint az *Új Idők*.

A századforduló nevesebb könyvkiadói mellé 1885-ben csatlakozott be a Singer és
Wolfner, amelynek köszönhetően a nemzeti klasszicizmus bő egy évtized alatt hatal-
masat erősített piaci pozícióját. A kiadó jelentőségéből kiindulva az alapítást, valamint
a kiadói széria, a stuttgarti Engelhorn Kiadó pirosborítós könyvsorozatát lekopírozó
Egyetemes Regénytár indulását akár a „hosszú századforduló” kezdetének is nevezhet-
jük. A sorozat kötetei körülbelül fele-harmadannyiba kerültek, mint egy átlagos ma-
gyar szépirodalmi mű, így a kiadó bizvást számított az „olcsóság általi tömeges kelen-
dőségre”,³² de a kiadó különféle előfizetési akciók keretében folyamatosan növelni tudta
az eladott (vagy még olcsóbban/ingyen terjesztett) példányszámot. A Singer és Wolfner
tíz éven belül alakította ki portfólióját, amelyhez ekkor (még csak) a *hardcover* köny-
veket és egyéb kiadványokat előállító ágazat mellett egy gyereklap (*Az Én Újságom*),
egy hölgyeknek szóló lap (*Magyar Lányok*) és egy széles olvasóközönséget célzó gazdag
szépirodalmi tartalmú képes lap (*Új Idők*) mellett az éves megjelenésű, Mikszáth Kál-
mán szerkesztette *Almanach*, valamint három könyvsorozat, az Egyetemes Regénytár,
a Monológok és a Filléres Könyvtár tartozott. A korszak egyik vezető kiadójává előlé-
pő Singer és Wolfner szinte megkerülhetetlen tényezővé vált, ami abból is látszik, hogy
a konkurenciának külföldi minták helyett elsősorban őket kellett lemásolni: az Athe-
naeum 1892-ben indította el az Egyetemes Regénytárra kísértetiesen hasonlító soroza-
tát, Az Athenaeum Olvasótárát. Ignotus már 1893-ban a „magyar Parnasszus” legfel-
sőbb fokaként emlegette a kiadóval kötött szerződést.³³ De ennél is beszédesebb, hogy
a konzervatív köröktől magát távol tartó Ady is náluk jelentette meg *Az Illés szekerén*

32 „Egyetemes Regénytár”, *Nemzet*, 1885. augusztus 26., 3.

33 Tar Lőrinc [IGNOTUS], „A kritika rabságáról”, *A Hét* 4, 52. sz. (1893): 416–417, 416.

című kötetét, sőt a nagyváradi *Holnap*-antológia is a kiadó bizományában jelenhetett meg.³⁴

1895-től 1910-ig, vagyis a cég életének első 15 évében alig volt magyar író, aki ne törekedett volna szépirodalmi műveit a *Singer és Wolfner* cég útján a nyilvánosság elé vinni, s több százra megy azoknak az íróknak a száma, akiknek első művét a cég adta ki, amelynek az első perctől kezdve a mai napig mindig az lebegett az szeme előtt, hogy minden kiadványa *magyar nemzeti szellemű* legyen. Ezt a szempontot folyóirataival is szolgálta.³⁵

A két világháború közötti rövid visszatekintő megemlékezésben érthetően nem olvashatunk a kiadóval kapcsolatos ellenszenvről, amelyet éppen a főideológiához fűződő szoros kapcsolatok tápláltak, de a leírtak nem torzítanak a tényeken. A *Singer és Wolfner* már-már monopolhelyzetű konszernné bővült, a kínálatában előforduló, az olvasóközönség szinte minden rétegét (fővárosi és vidéki olvasók, gyermekek és nők, újságolvasók és könyvolvasók stb.) megszólító többféle kiadványtípusnak köszönhetően pedig a szeriális irodalmi jelenléte több szinten is biztosíthatta szerzőinek.

A karrierutak „teljesnek vélt egészéről”

Ahány író, annyiféle karrierút, de rögtön hozzátehetjük: ahány publikálási közeg, annyiféle elágazás épült be a karrierépítési hálózatba. A konkrét karrierutak vagy karrierépítési szisztémák vizsgálata más és más kimeneteket tartogathat az adott szerzők, továbbá az adott periodikák és kiadók kiválasztásának függvényében. Mindazonáltal kérdéses, megnevezhető-e olyan szerző a századfordulóról, aki 1908 előtt az ismertített három karrierépítési keret mindegyikét mellőzve fejtett ki értékelhető szépirodalmi tevékenységet, azaz úgy épült be a korabeli kánonba és/vagy biztosította egzisztenciális feltételeit szépírással, hogy teljességgel negligálta mind a nemzeti klasszicista intézményrendszer bürokratikus-hivatali rendszerében, mind a hírlapi közegben, mind a *Singer és Wolfner* kiadói csoportjában való részvételt is.

A századfordulós karrierutak szorosabb vizsgálata értelemszerűen nem indulhat ki a „teljesnek vélt egészről”, hiszen csak az ismert, többnyire Budapesten tevékenykedő századfordulós írófigurák száma is – egy meglehetősen optimista becsléssel – több százra tehető.³⁶ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne próbálhatnánk meg valami-

34 Ady és Singerék nem jutottak egykönnyen dűlőre, ehhez lásd *Ady Endre levelezése II.*, kiad. HEGYI Katalin és VITÁLYOS László (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2001), 84, 92–94. A *Holnap* megjelenését is a kiadó halasztotta az eredeti céldátumhoz képest. ILIA Mihály, „A *Holnap* születése”, *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Litteraria* 2 (1959): 89–101, 96.

35 RÉVAY József, *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve 1878–1928: Fél-század a magyar könyv szolgálatában* (Budapest: A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének kiadása, 1929), 102. (Kiemelés az eredetiben.)

36 Egy közelmúltban megjelent tanulmányban Császtvay Tünde (részben) szintén a népszámlálási adatsorok alapján vont le fontos következtetéseket a századfordulós „írói rend” kiterjedését illetően. A tanulmány a jelen szöveghez számos ponton igazodó argumentáció mellett egyúttal rámutat arra is,

vel precízebben körülírni vagy lehatárolni ezt a gigantikus csoportot. Figyelembe véve a számos hiányzó alapkutatást, de eltekintve a különböző sajtótermékek feldolgozott repertóriumának nyomán rendelkezésre álló adatsoroktól, a „teljesnek vélt egész” közelítő becsléséhez két forrás tűnik könnyen szóra bírhatónak. Az egyik a Várkonyi Nándor és Pintér Jenő szintéziseiből³⁷ generált szerzőlista, a másik pedig a népszámlálási adatsor.

A két szintézisben legalább említés szintjén megjelenő, 1886-ban még aktív (élő), illetve legkésőbb 1894-ben, de minimum 1861-ben született (már a dualizmusban szocializálódó) szerzők száma 584, közülük 1886 és 1914 között 342-en publikáltak első könyvüket. Az 1880-as népszámláláskor még nem kérdeztek rá specifikusan a hírlapírói státusra, jobban mondva az író együtt szerepelt a művésszel. A következő évtizedtől kezdve azonban mérték a hírlapírói foglalkozást, igaz, ehhez képest szerepelt egy 'magántudósok és írók' elnevezésű kategória is.

	hírlapírók, szerkesztők			laphálózat (hírlapok és folyóiratok)			népességnövekedés	
	Budapest	vidék	országos	Budapest	vidék	országos	országos	Budapest
1890	289	156	445	283	351	634	110%	139%
1900	579 (200%)	314 (201%)	893 (201%)	707 (250%)	699 (199%)	1406 (222%)	110%	154%
1910	760 (131%)	454 (145%)	1214 (136%)	895 (127%)	987 (141%)	1882 (134%)	109%	129%

A táblázatban szereplő adatok³⁸ feltehetően torzítanak az irodalomból 1890 és 1910 között élő magyarországi lakosok számához képest, hiszen a népszámlálás adatai csak az elsődleges foglalkozás (bevételi forrás) adatait rögzítették, így például nem hírlapíróként van feltüntetve bennük az a hivatalnok, jogász vagy országgyűlési képviselő, aki tárcákat is publikált (azaz szépírásból is szerzett bevételt és olvasottságot). Továbbá nem tüntettem fel a magukat eltartottként jelölőket (noha bevételeik nekik is lehettek), valamint a 'magántudósok és írók' kategóriában szereplőket sem. A lapoknál pedig

miért nem tekinthetők ezen adatsorok megbízható adatforrásoknak. CsászTVAY Tünde, „Mennyi az anyyi?: Az 1849 utáni írók sokismeretlenes egyenlete: kis módszertani, bevezető gondolatok”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 30–52.

37 PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története: Tudományos rendszerezés*, 8 köt. (Budapest: Stephaneum Kiadó, 1930–1941); VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940* (Budapest: Szukits, 1942).

38 *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, 3 köt. (Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1893); *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*, 10 köt. (Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1902–1909); *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*, 6 köt. (Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1912–1920); SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1890-ben”, *Vasárnapi Újság* 37, 5. sz. (1890): 77–82; SZINNYEI József, KERESZTY István és KOVÁTS László, „A hazai hírlapirodalom 1900-ban”, *Magyar Könyvszemle* 9, 2. sz. (1901): 1–56 (melléklet); KERESZTY István és FITOS Vilmos, „A hazai időszaki sajtó 1910-ben”, *Magyar Könyvszemle* 19, 3. sz. (1911): 1–91 (melléklet). A százalékok az előző évtized adataihoz képest történő pozitív emelkedést ábrázolják. Az adatok Horvát-Szlavonország népszámlálási adatait nem tartalmazzák.

hozzászámítottam az adatsorokhoz a szaklapokat és szakfolyóiratokat is, amelyekben bár előfordulhatott szépirodalom, a szerkesztőségi tagok vélhetően nem foglalkoztak szépirodalom előállításával. Ellenben megállapíthatjuk, hogy:

- 1890 és 1900 között sokkal nagyobb ütemben nőtt a lapok száma, valamint a lapok előállításával foglalkozó keresők száma is, mint 1900 és 1910 között,
- míg 1890 és 1900 között a fővárosi laphálózat növekedése két és félszeres volt az előző dekádhoz képest, és ebben nemcsak a vidéki növekedést, de a fővárosban hírlapírásból és szerkesztésből élők számának növekedést haladta túl, majd ez az arány 1900 és 1910 között jóval csekélyebb mértékben, de megfordult: a tízéves növekedés mind a keresők, mind a lapok számában vidéken volt jelentősebb a fővároshoz képest (kb. 10-15 százalékkal),
- az országos népességnövekedéshez képest eltörpült a szektor lapok és alkotók általi növekedésének aránya, de 1900 és 1910 között a budapesti „telítettség” konvergált a főváros lélekszámának gyarapodásával.

1890 és 1910 között egyre többen dolgoztak az irodalmi „szektorban”, és ha a népszámlálási adatokat összevetjük a két szintézisből kinyert adatokkal, feltehetőleg közel ezer főben határozhatjuk meg azoknak a számát, akik rendszeres alkotóként, bedolgozóként, vagy a folyamatot felügyelő prominensként szorosan kapcsolódtak az időszaki sajtó századfordulós rendszeréhez, a szépirodalom egyik fő nyilvánosságteréhez és a korabeli irodalmi karrierutak fő közegéhez, amelyetől, már ha éppen nem ezek szoros kontextusához tartoztak, a nemzeti klasszicizmus csúcsszerveihez és a Singer és Wolfnerhez is számtalan út vezetett.³⁹ Benedek Elek a *Miből élsz?* című tárcanovellában vagy egy kegyes hazugsággal élt, vagy jócskán elmérte a viszonyokat, amikor azt állította, hogy 1897-ben húszan élnek meg Magyarországon az irodalomból (némi kiegészítő kereset mellett). A helyzet ezzel szemben az, hogy a 19. század utolsó éveiben szerzők száza tülekedtek az irodalmi elismerésért, vagy próbálták megtartani a megszerzett reputációt, noha egy részük csak vízállásjelentések, parlamenti beszámolók és hírfejek gyártása, illetve egyéb, az újságíráshoz (fő bevételi forrásához) kapcsolódó tevékenységek mellett tudott időt szakítani a nemesebb esztétikai tevékenységre.

³⁹ A tanulmányban csak az alapvető karrierformálási keretek megrajzolására tettem kísérletet, de úgy gondolom, hogy az olyan speciális karrierállomások, mint például a lapszerkesztés, a lapalapítás vagy a színház felé fordulás is ezeken belül, illetve ezeket szorosan érintve aktualizálódtak. Reményeim szerint a kutatás során készül esettanulmányok és részletes pályáívek hozzásegítenek majd ezen keretek pontosításához és specifikálásához.